

Олександр ФРАДИНСЬКИЙ

кандидат економічних наук, доцент, Науково-дослідний центр митної справи
Науково-дослідного інституту фіскальної політики Університету державної фіскальної
служби України, Хмельницький, Україна, fradik@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-9093-5026

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ СРСР ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТНИЦІ В ПЕРІОД 1941–1945 РР.

Вступ. Питання функціонування митної системи під час Другої світової війни – одна із малодосліджених, але надзвичайно цікавих сторінок в історії фінансів, адже зовнішньоекономічна діяльність не припинялася під час ведення бойових дій.

Мета – виявити особливості організації експортно-імпортних операцій в СРСР у період 1941–1945 рр. та з'ясувати роль і значення митної служби у забезпеченні цих процесів.

Методи. Під час дослідження були використані загальнонаукові і спеціальні методи: аналізу, узагальнення, статистичний, графічний, табличний.

Результати. Досліджено питання здійснення зовнішньоекономічної діяльності СРСР в період ведення активних бойових дій із Німеччиною. З'ясовано, що через об'єктивні причини радянський імпорт у 19 разів переважав експорт. Основними імпортними товарами були зброя та військове спорядження, промислове обладнання, продукти харчування, стратегічна сировина і матеріали. Головними статтями радянського експорту стали хутро, прядильні матеріали, окремі види продовольства, руди і метали. В цих умовах митна система здійснювала контроль за експортно-імпортними операціями, переміщенням через митний кордон вантажів, транспортних засобів, пасажирів, поштових відправлень; боролася з контрабандою та збитками у зовнішній торгівлі; адмініструвала митні платежі. Основний товаропотік надходив за системою ленд-лізу і припав на митниці Північного (Мурманська та Архангельська), Південного (Бакинська, Джульфінська, Гауданська) і Далекосхідного (Владивостоцька) регіонів. На теренах сучасної України митна система була зруйнована в перші дні війни, її відбудова розпочалася з 1 січня 1944 року.

Ключові слова: ленд-ліз, експорт, імпорт, митні платежі, митниця, контрабанда.

Рис.: 1, табл.: 2; бібл.: 11.

Александр ФРАДЫНСКИЙ

кандидат экономических наук, доцент, Научно-исследовательский центр таможенного дела Научно-исследовательского института фискальной политики Университета государственной фискальной службы Украины, Хмельницкий, Украина

ЭКСПОРТНО-ИМПОРТНЫЕ ОПЕРАЦИИ СССР И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАМОЖНИ В ПЕРИОД 1941–1945 ГГ.

Введение. Вопросы функционирования таможенной системы во время Второй мировой войны – одна из малоисследованных, но чрезвычайно интересных страниц истории финансов, ведь внешнеэкономическая деятельность во время ведения боевых действий не прекращалась ни на один день.

Цель – выявить особенности организации экспортно-импортных операций в СССР в течение 1941–1945 гг., выяснить роль и значение таможенной службы в обеспечении этих процессов.

Методы. В исследовании были использованы общенаучные и специальные методы: анализа, обобщения, статистический, графический, табличный.

Результаты. Исследованы вопросы осуществления внешнеэкономической деятельности СССР в период ведения активных боевых действий с Германией. Установлено, что в силу объективных причин советский импорт в 19 раз превышал экспорт. Основными импортными товарами были оружие и военное снаряжение, промышленное оборудование, продукты питания, стратегическое сырье и материалы. Главными статьями советского экспорта стали мех, прядильные материалы, отдельные виды продовольствия, руда и металлы. В этих условиях таможенная система осуществляла контроль за экспортно-импортными операциями, перемещением через таможенную границу грузов, транспортных средств, пассажиров, почтовых отправок; боролась с контрабандой и убытками во внешней торговле; администрировала таможенные платежи. Основной товаропоток поступал по системе ленд-лиза и пришелся на таможи Северного (Мурманская и Архангельская), Южного (Бакинская, Джульфинская, Гауданская) и Дальневосточного (Владивостокская) регионов. На территории современной Украины таможенная система была разрушена в первые дни войны, ее восстановление началось с 1 января 1944 года.

Ключевые слова: ленд-лиз, экспорт, импорт, таможенные платежи, таможня, контрабанда.

Oleksandr FRADYNSKYI

Ph. D. (Legals), Assoc. Prof., Scientific and Research Centre of Customs Affairs of Research Institute of Fiscal Policy of University of State Fiscal Service of Ukraine, Khmelnytskyi, Ukraine, fradik@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-9093-5026

EXPORT-IMPORT OPERATIONS OF THE USSR AND CUSTOMS ACTIVITIES IN THE PERIOD 1941–1945

Introduction. The question of the functioning of the customs system during World War II is one of the little-studied but extremely interesting pages in the history of domestic finance, because foreign economic activity did not stop for a single day during the hostilities.

The **purpose** is research on the organization of export-import operations in the USSR during 1941–1945 in the context of their scope and features of implementation and clarification of the role and importance of the customs service in ensuring these processes.

Methods. In the course of work on the article were used general and special research methods: analysis, generalization, statistical, graphical, tabular.

Results. The article deals with the issue of the USSR foreign economic activity during the active fighting with Germany. It is found that for objective reasons, Soviet imports were 19 times the majority of exports. This trend was absolutely natural, because the country, having suffered huge losses at the initial stage of the war, needed weapons, strategic raw materials, industrial equipment, food, fuel and more. The issue of the organization of import deliveries from the Allied countries was raised on June 29, 1941. Due to the beginning of the armed aggression of Germany, the western direction of foreign trade of the USSR was closed, both on land routes and in the waters of the Baltic and Black seas.

When analyzing indicators of imports, it should be understood that the bulk of the revenue, both in physical terms and in value, falls on land-lease – forms of military-economic assistance to allied countries, first and foremost, from the US, which was a free supply of military machinery, vehicles, equipment and equipment, technologies, materials, fuel, food required for combat in World War II. Under these conditions, the importance of the customs service, which, in times of war, exercised control over export-import operations, movement across the customs border of cargoes, vehicles, passengers, postal items; fought smuggling and losses in foreign trade; administer customs payments. The factors that led to the activities of customs authorities in 1941–1945 were: conduct of hostilities; repeated decrease in foreign trade volumes; change of structure of export and import (reorientation on military and strategic goods and cargoes); reduction of passenger traffic; organization of delivery on the system of a lease-lease. The main burden of customs clearance and control fell in the customs of the northern (Arkhangelsk and Murmansk), southern (Baku, Julfin, Gaudan) and Far Eastern (Vladivostok) regions. With the start of hostilities, in the territory of Ukraine, the customs were liquidated, but from January 1944 the process of their restoration in the liberated port cities began.

Keywords: land lease, export, import, customs duties, customs, smuggling.

JEL Classification: F53, F63, N44.

Постановка проблеми. Початок військових дій між Німеччиною та СРСР, невдалі для останнього прикордонні бої, величезні втрати території, населення, озброєнь та військового спорядження посилили кризу радянської економіки, яка, по-перше, втратила частину свого потенціалу внаслідок його знищення чи захоплення ворогом; по-друге, змушена була евакуювати у східні райони країни сотні підприємств із заходу держави. Поліпшення ситуації вбачалося у комбінованому використанні двох

основних шляхів – виявлення внутрішніх резервів та їх переорієнтація із виробництва товарів народного споживання на створення озброєнь та військової амуніції, або ж залучення зовнішніх джерел постачання шляхом імпорту необхідних стратегічних матеріалів, сировини, промислового устаткування, зброї, транспортних засобів, продовольства чи отримання їх як військової допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом інформації для

детального дослідження питання обсягів (фізичних і вартісних) експортно-імпортних операцій СРСР є статистичний довідник “Внешняя торговля Союза ССР. За период с 22-VI-1941 по 31-XII-1945 г. По данным оперативного учета” від 1946 року [1], який містить усі необхідні дані для аналізу й обґрунтованих висновків. Цінну інформацію щодо організації зовнішньоекономічної діяльності СРСР у роки Другої світової війни можна знайти у мемуарах А. Мікояна [2]. Питання функціонування митної системи в СРСР ґрунтовно досліджені у тематичних роботах російських дослідників Ю. Кожухова, В. Лукіна, Т. Мусієнко [3; 4; 5], С. Ляпустіна [6], В. Піляєвої [7]. Серед українських вчених окремі моменти діяльності митниць на теренах України висвітлені у роботах А. Гаврилюка [8], М. Чучка [9]. Цікаву інформацію із зазначеного питання містять й інші джерела [10; 11].

Метою статті є виявлення особливостей організації експортно-імпортних операцій в СРСР у період 1941–1945 рр. та з’ясування ролі і значення митної служби у забезпеченні цих процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання організації імпортних поставок з країн-союзниць було порушено 29 червня 1941 р., коли радянський посол у США К. Уманський отримав телеграму від народного комісара закордонних справ В. Молотова, у якій містилася директива щодо з’ясування можливості закупівлі в кредит “...1) самолеты-истребители одномоторные – 3 тысячи, 2) самолеты-бомбардировщики – 3 тысячи 3) станки, прессы и молоты для авиазаводов – на 30 млн долларов, 4) зенитные пушки от 25 до 47 миллиметров – 20 тысяч штук с боекомплектами, 5) крекинг и другие установки для выработки высокооктанового авиаторючего и установки для выработки авиамассы, 6) толуола – 50 тысяч, 7) обо-

рудование для заводов по выработке толуола, 8) оборудование для шинного завода, 9) оборудование для завода по производству проката легких сплавов. Желательно, чтобы был предоставлен кредит на пять лет по этим товарам. Результаты телеграфируйте” [10, с. 46].

Результати експортно-імпортних операцій СРСР у 1941–1945 рр. містяться у статистичному довіднику “Внешняя торговля Союза ССР. За период с 22-VI-1941 по 31-XII-1945 г. По данным оперативного учета”, виданого Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР в 1946 р., “сухі” цифри якого позбавлені політичної заангажованості і кон’юнктури та повною мірою характеризують зовнішньоекономічну активність країни [1].

Як видно із даних табл. 1, обсяг радянського імпорту протягом 1941–1945 рр. у фізичному вимірнику становив 24,082 млн тонн. При цьому вартісна величина імпорту становила 60,306 млрд рублів проти 3,163 млрд рублів радянського експорту (була більшою у 19 разів). Найменша зовнішньоекономічна активність була у 1941 р.: для імпорту вона становила 0,552 млн тонн (2,29% від загального обсягу), а для вартості експорту – 0,163 млрд рублів (5,2% від загального обсягу). Максимальні величини фіксуються для імпорту – у 1944 р. (31,21 млн тонн, або 22,089%), для експорту – у 1945 р. (1,572 млрд рублів, або 49,7%).

Аналіз показників, наведених у табл. 2, дає змогу зробити висновок, що основними групами імпортних товарів у їх фізичному вимірнику стали: продовольство – 4,88 млн тонн (20,26%); метали і металовироби – 3,72 млн тонн (15,44%); озброєння та військове спорядження – 3,499 млн тонн (14,52%). Стосовно ж вартісної структури імпорту, то тут ситуація зовсім інша: найбільші обсяги припадають на озброєння та військове спорядження – 29,82 млрд рублів,

Таблиця 1

Динаміка експортно-імпорتنних операцій СРСР у період 1941–1945 рр.*

Роки	Імпорт				Експорт	
	тоннаж		вартість		вартість	
	фізичний обсяг, млн тонн	питома вага, %	сума, млрд рублів	питома вага, %	сума, млрд рублів	питома вага, %
1941 ¹	0,552	2,29	1,124	1,86	0,163	5,2
1942	2,038	8,46	6,076	10,07	0,398	12,6
1943	4,734	19,66	16,219	26,89	0,373	11,8
1944	7,518	31,21	22,089	36,62	0,655	20,7
1945 ²	9,237	38,38	14,796	24,56	1,572	49,7
Всього	24,082	100	60,306	100	3,163	100

¹ для 1941 р. взято період із 22.06.1941 по 31.12.1941 р.

² за весь календарний рік

* Побудовано на основі [1].

Таблиця 2

Структура імпорتنних операцій СРСР у період 1941–1945 рр. у фізичних і вартісних показниках в розрізі груп товарів*

Найменування груп товарів	тоннаж		вартість	
	фізичний обсяг, млн тонн	питома вага, %	сума, млрд рублів	питома вага, %
Озброєння та військове спорядження	3,499	14,52	29,82	49,44
Промислове обладнання і техпостачання	1,49	6,18	6,74	11,17
Залізничний тяговий та рухомий склад	0,52	2,15	1,2	1,98
Метали і металовироби	3,72	15,44	4,84	7,98
Руди	0,186	0,7	0,246	0,4
Кам'яне вугілля	3,28	13,62	0,162	0,26
Нафтопродукти	2,89	12,01	0,947	1,57
Продовольчі товари	4,88	20,26	9,26	15,36
Хімічні товари	0,95	3,94	1,31	2,17
Інші товари	2,667	11,18	5,781	9,12
Всього	24,082	100	60,306	100

*Побудовано на основі [1].

(49,44%); продовольчі товари – 9,26 млрд рублів (15,36%); вартість поставленого промислового обладнання і технічного постачання – 6,74 млрд рублів (11,17%).

Проводячи аналіз показників імпорту, зауважимо, що основна частина надходжень як у фізичному вимірнику

(16,252 млн тонн, або 67,5%), так і у вартісному (49,96 млрд рублів, або 82,85%) припадають на ленд-ліз – форми військово-економічної допомоги країнами-союзниками, насамперед з боку США. Це – безоплатне постачання військової техніки, автотранспорту, устаткування та обладнан-

ня, технологій, матеріалів, пального, продуктів харчування, необхідних для ведення бойових дій у Другій світовій війні.

На рис. 1 наведено вартісну структуру радянського експорту в розрізі основних товарних груп.

Як свідчать дані рис. 1, основною статтею радянського експорту було хутро (білки, колонка, лисиці, песця, ондатри, бабака і каракуль) – 23% (743,2 млн рублів); друге місце займали прядильні матеріали (бавовна, льон, кужіль, шерсть, пух, тканини, нитки, мішки, килими) – 19%, або 598,3 млн рублів; продовольчі товари (цукор, борошно, овес, жито, пшениця, горілка, консервовані краби тощо) посідали третю позицію в радянському експорті – 17%, або 529,9 млн рублів; значними були обсяги вивозу руд та металів (хромової, марганцевої, залізної, паладію, іридію, платини, срібла) – 11%, або 364,2 млн рублів. Вагому роль відігравав експорт нафтопродуктів – 4%, або 122,3 млн рублів, хімічних товарів – 4%, або 114,4 млн рублів; на частку інших товарів (лісоматеріалів, каучуку, сировину тваринного походження, медикаменти та медичне обладнання) припадало 22%, або 690,7 млн рублів.

Основними експортерами були наступні організації та об'єднання: Союзпушнина – 730,4 млн руб; Востокінторг – 430,1 млн руб; Союзпроекспорт – 350,4 млн руб; Совмонголторг – 336,1 млн руб; Експортльон – 282 млн руб; Разноекспорт – 277,2 млн руб; Експортхліб – 146,6 млн руб; Техноекспорт – 141,7 млн руб; Експортліс – 128,64 млн руб; Союзнафтоекспорт – 122,98 млн руб та інші.

Мемуари А. Мікояна містять показовий момент – твердження про те, що під час війни “радянська промисловість понад 70% своєї потреби в дефіцитних і стратегічних товарах та сировині, які необхідні для виробництва танків, літаків, пушок, боєприпасів, задовільняла за рахунок запасів Міністерства зовнішньої торгівлі” [2, с. 198], тобто за рахунок імпорتنих поставок.

Цілком природно, що за таких умов збільшення імпорتنих товаропотоків зростали роль і значення митних органів, як головних органів державного контролю за зовнішньоекономічною діяльністю. Цікавий факт – для радянської митної системи опосередкована участь у Другій світовій війні розпочалася ще задовго до нападу Німеччини на СРСР. До такого висновку можна

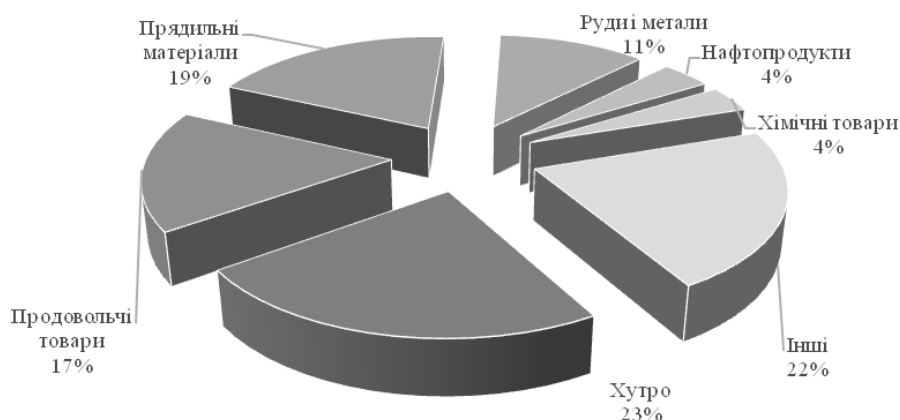

Рис. 1. Вартісна структура експорту з СРСР у 1941–1945 рр.*

*Побудовано на основі [1].

дійти, аналізуючи мемуари А. Мікояна, який зазначає, що у 1939 р. Й. Сталіну спала на думку необхідність закупівлі великих обсягів стратегічних матеріалів, необхідних для ведення військових дій. З цією метою були задіяні потужності Головного митного управління (ГМУ), яке підпорядковувалося Народному комісаріату зовнішньої торгівлі та мало у своєму розпорядженні великі склади для зберігання імпортованих товарів. У складі ГМУ було створено секретний підрозділ, який підпорядковувався безпосередньо народному комісару зовнішньої торгівлі, очолював його інженер Васильєв, який формально перебував на посаді заступника начальника ГМУ. За короткий час було закуплено гостродефіцитну стратегічну промислову сировину – каучук, олово, мідь, цинк, свинець, алюміній, нікель, кобальт, вольфрам, ванадій, молібден, марганець, титан тощо, які до початку військових дій зберігалися на митних складах в прикордонних районах, а згодом їх перебазували на південний Урал, поблизу міста Оренбург.

Станом на 1 січня 1941 р. до складу митної системи Радянського Союзу входило 56 митниць. На початок Другої світової війни на західній ділянці радянського кордону діяли 23 митниці у таких населених пунктах:

- Аденката (Чернівецька область, Українська РСР);
- Брест (Брестська область, Білоруська РСР);
- Вентспілс (Латвійська РСР);
- Вірбаліс (Литовська РСР);
- Граєво (Білостоцька область, Білоруська РСР);
- Зарембово (Білостоцька область, Білоруська РСР);
- Кретінга (Литовська РСР);
- Ленінград (Ленінградська область, Російська РФСР);

- Лієпая (Латвійська РСР);
- Маріуполь (Сталінська область, Українська РСР);
- Мурманськ (Мурманська область, Російська РФСР);
- Миколаїв (Миколаївська область, Українська РСР);
- Новоросійськ (Краснодарський край, Російська РФСР);
- Одеса (Одеська область, Українська РСР);
- Перемишль (Львівська область, Українська РСР);
- Рені (Одеська область, Українська РСР);
- Семятиче (Гродненська область, Білоруська РСР);
- Таллінн (Естонська РСР);
- Таураге (Литовська РСР);
- Туапсе (Краснодарський край, Російська РФСР);
- Унгени (Молдавська РСР);
- Феодосія (Кримська АРСР, Російська РФСР);
- Юрбаркас (Литовська РСР).

Усі вони, за винятком Ленінградської, Мурманської та Туапсинської митниць, були захоплені та знищені на початковому етапі бойових дій: прикордонні митниці – в перші години та дні війни; митниці, які розміщувалися в глибині території країни, – протягом першого року.

Одними із перших, хто прийняв на себе ворожий удар, були митники прикордонного Бреста. Митниця розміщувалася в приміщенні залізничного вокзалу, який, поряд із Брестською фортецею, став одним із головних вузлів опору німецьким військам. Митники, разом із прикордонниками, міліціонерами та військовими, які перебували в той час на вокзалі, організували відсіч ворогу, протримавшись спочатку в приміщенні вокзалу, а потім в його підвалах до 29 червня.

Слід зауважити, що, окрім митників, яких початок війни застав під час виконання своїх посадових обов'язків, до складу діючої армії було призвано близько 220 осіб, персонал митної служби СРСР станом на 01.01.1941 року налічував 635 осіб. Вже через рік в митних органах залишилося 428 осіб, із них 37 – у штаті Головного митного управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, яке було евакуйоване з Москви до Ульяновська [4, с. 225].

Серед найбільш відомих митників-військових, які брали участь у бойових діях, варто згадати генерал-майора О. Флегонтова, який протягом 1922–1928 рр. обіймав керівні посади у митній службі, був начальником Далекосхідного митного округу, та рядового червоноармійця О. Матвейкіна, який до війни працював начальником Новоросійської митниці. Обидва військовики загинули в бою у березні 1943 р. – О. Флегонтов командував партизанською бригадою на території окупованої Білорусі, а О. Матвейкін – під час висадки морського десанту на “Малу землю” поблизу Новоросійська [3, с. 210].

У зв'язку із початком збройної агресії Німеччини західний напрямок для зовнішньої торгівлі СРСР було закрито як сухопутними шляхами, так і в акваторіях Балтійського та Чорного морів. Особливістю зовнішньоекономічної діяльності Радянського Союзу у період 1941–1945 рр. стало значне зменшення комерційного товарообороту та імпорту на свою територію критично необхідного озброєння, устаткування, стратегічних матеріалів, продовольства, пального і нафтопродуктів в рамках взаємодопомоги країн-членів антигітлерівської коаліції. Через військовий стан та початок військових поставок по ленд-лізу різко зросло значення митниць Північного (Архангельська і Мурманська), Південного (Бакинська, Джульфіньська, Гауданська) та

Далекосхідного (Владивостоцька) регіонів, на які припала лєвова частка тягаря при митному оформленні вантажів.

Починаючи з середини 1944 р., після висадки союзників у Нормандії та перенесення бойових дій у Центральну та Східну Європу, значення південного маршруту через Іран значно знизилася, оскільки з'явилася можливість транспортування військових вантажів у Чорноморські порти СРСР через протоки Дарданелли та Босфор.

Основними зовнішніми факторами, які обумовили діяльність митних органів у 1941–1945 рр., стали: ведення військових дій; багаторазове зменшення обсягів зовнішньої торгівлі; зміна структури експорту та імпорту (переорієнтація на військові та стратегічні товари і вантажі); зменшення пасажиропотоку; організація постачання за системою ленд-лізу. Відповідно до ситуації, основними завданнями митниць були [11]:

- контроль за імпортом товарів за системою ленд-лізу та митне оформлення експорту вантажів за системою зворотного ленд-лізу;
- контроль за переміщенням через митний кордон вантажів, транспортних засобів, пасажирів, поштових відправлень;
- боротьба з контрабандою та збитками у зовнішній торгівлі;
- утримання митних платежів.

Окрім виконання своїх посадових обов'язків, митників часто залучали до виконання різного роду непрофільних робіт – розвантажування суден, лісозаготівель, збору урожаю. Також проводили з ними навчання військового характеру – із протиповітряної та протихімічної оборони, а у складі Владивостоцької митниці було сформовано цілий бойовий підрозділ – мінометний взвод у складі 30 бійців-митників. Структура митниці військового часу складалася із керівництва; групи з митного огляду

пасажирів; групи з митного оформлення вантажів; групи з боротьби з контрабандою; уповноваженого Головного митного управління. Начальник митниці здійснював загальне керівництво, відповідав за кадрову роботу та контролював діяльність групи з митного оформлення вантажів.

Найважливішою ділянкою контролю для радянських митників під час Другої світової війни стало виконання митних формальностей при здійсненні операцій за ленд-лізом в умовах терміновості проведення митних процедур і специфічності вантажів – військової техніки, зброї, стратегічних товарів і сировини та інше. Огляд вантажів проводили на складах після їх вивантаження; безпосередньо на транспортних засобах; під час проведення вантажно-розвантажувальних робіт на судах, автотранспорті. До вантажів, що йшли на адресу радянських установ, застосовувалися мінімальні ставки мита, передбачені Митним тарифом СРСР 1930 р., для усіх інших адресатів (приватних осіб, організацій-концесіонерів, консульських та дипломатичних установ) – максимальні ставки мита. На пропуск благодійної допомоги у 1941–1942 рр. необхідно було отримувати індивідуальний дозвіл Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. Починаючи з 1943 р., митниці отримали право самостійно пропускати такі вантажі із дотриманням усіх митних формальностей (за умови повідомлення про це у телеграфному режимі Головного митного управління). При цьому на документах ставили штамп “Гуманітарний вантаж”.

Митний огляд морських суден розпочинався після закінчення санітарно-карантинного огляду. При цьому капітан судна мав надати посадовим особам митниці низку документів: список пасажирів та їх багажу; судову роль (список членів екіпажу); митні документи (дозвіл на вивіз, сертифікат

про походження); коносамент; рахунки-фактури; специфікації; судові документи; санітарний патент; перелік вантажів, що перевозяться без коносамента; перелік фондів і валютних цінностей, що були в корабельній касі; перелік зброї, вибухових і легкозаймистих речовин; список наявних на судні предметів, призначених не для особистого використання членами екіпажу; опис судової провізії та предметів судового постачання і спорядження [11].

Перед митними органами було поставлено завдання протидії контрабандному переміщенню товарів при здійсненні вантажних і пасажирських перевезень, облік та реалізація конфіскованого майна, нарахування митних платежів на товари, які ввозили моряки закордонного плавання та пасажирів понад обсяги безмитного ввезення.

Ведення бойових дій і перебудова радянської промисловості на військовий лад обумовили тотальний дефіцит найнеобхідніших товарів, який і визначав структуру контрабандних товарів: якщо при ввезенні це були алкоголь, тютюн, сірники, запальнички, мило, шоколад, консерви, швейні голки, барвники, спеції, одяг з якісних видів тканини, шкіряне взуття, годинники; то у зворотному напрямку переважали валюта і валютні цінності, вироби з дорогоцінних металів та коштовного каміння, хутро, ікони та предмети антикваріату. Цікаво, що перед завершенням війни одним із найпопулярніших контрабандних товарів стала жувальна гумка, яку митниця не пропускала через відсутність сертифікату відповідності.

Одним із найрозповсюдженіших способів вчинення незаконного переміщення через митний кордон контрабандних товарів стало їх прикриття документами про секретний характер вантажу. Ще кілька способів контрабанди полягали у перевезенні вантажів під гербовими сургучними печатками; під видом ленд-лізівських чи

трофейних вантажів. Основними контрабандистами були пасажери та моряки конвоїв, що обслуговували перевезення за ленд-лізом. Іноземні моряки, опинившись в радянському порту, переправляли на берег та продавали місцевому населенню шоколад, цигарки, фотоапарати, радіоприймачі, взуття, одяг. В липні 1942 р. лише в Мурманську протягом трьох днів міліція затримала 30 осіб, які займалися контрабандною торгівлею. Найбільший обсяг виявленої контрабанди припав на 1943 р., коли вартісна величина виявлених митних правопорушень становила 3,9 млн рублів (у 1942 р. – 1,978 млн рублів, а у 1944 р. – 0,65 млн рублів) [11].

Ситуація була настільки серйозною, що у січні 1943 р. начальник відділу по боротьбі з контрабандою Головного митного управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі І. Галидев на адресу керівників митних органів СРСР направив методичні рекомендації з виявлення контрабанди. У них уся контрабанда поділялася на політичну та економічну. До складу політичної було віднесено несанкціоновані державою листівки, брошури, журнали, книги, а також різного роду заклики і лозунги антирадянського змісту на упаковках, контейнерах, вантажних місцях. Предмети політичної контрабанди вилучали та передавали прикордонникам, а написи антирадянського змісту замальовували. Залежно від способу переміщення через митний кордон контрабанду було поділено на: пасажирську; приховану у транспортних засобах; приховану у вантажних місцях [7, с. 96].

У разі виявлення контрабандних товарів складали протокол, їх конфісковували та накладали штрафні санкції за рішенням керівника митниці. Предмети контрабанди реалізовували за ринковими цінами. Так фотоапарат “Kodak” коштував 1500 рублів – середньомісячна зарплата радянсько-

го митника; шкіряні чоботи – 250 рублів, а шерстяні шкарпетки – 20 рублів; цигарки продавали поштучно по 50 копійок. Цікаво, що, окрім заробітної плати, митники отримували щомісячний офіцерський пайок, який складався із: 20 кг картоплі; 10 кг квашеної капусти; 1,2 кг масла; по 600 грам печива, цукру і крупи; 2 кг м'яса; 2 оселедці; 20 пачок цигарок “Беломорканал”; сушеної цибулі, буряка, спецій. Із зарплати за нього вираховували 300 рублів, а продуктові картки митникам не видавали.

Діяльність митниці не обмежувалася лише митним оформленням і контролем вантажів за ленд-лізом та боротьбою із порушеннями митних правил. З метою охорони природного середовища Далекого Сходу та боротьби з японськими бракон'єрами, у 1943 р. на території Охотсько-Камчатського узбережжя було розгорнуто мережу тимчасових митних постів – із запланованих 36 створено 15, у штаті було 16 співробітників [6, с. 50].

Ще одним способом реалізації покладених на митників завдань було виконання ними контрольно-інспекторських функцій, які полягали у: правильності оформлення вантажів у розрізі митних режимів; виявленні недоброякісної тари, недоліків в упаковці вантажів, що могло призвести до їх псування, втрати або розкрадання; правильності маркування вантажів; виявленні пошкоджень і псування вантажів під час їх перевезень тощо. Лише у 1944 р. митниками було виявлено 1570 випадків розкрадання вантажів, 1740 випадків розкрадання вантажів у портах; 233 випадки, коли вантажі тонули під час їх вантаження або вивантаження; 832 недостачі, 11 випадків простоїв суден; 1983 інших випадків [11].

Починаючи з кінця 1943 р., на звільнених територіях розпочали роботу новостворені митниці. Так, наказом Народного комісаріату зовнішньої торгівлі від 6 грудня

1943 р. передбачалося відкриття з 1 січня 1944 р. митниць в портових містах: Новоросійськ, Маріуполь, Туапсе [8, с. 194]. Протягом 1944 р. було відновлено роботу Ленінградської, Одеської, Феодосійської, Керченської, Миколаївської, Ризької, Ренійської, Унгенської, Брестської, Ягодинської, Рава-Руської, Хирівської, Мостиської, Крентингської, Вирбалістської, Таурагенської митниць [5, с. 217]. Наказом Ради народних комісарів СРСР за № 5-9290 від 15.11.1944 р. на території Чернівецької області було створено Адинкатенську митницю. Розміщувалася вона в чотирикімнатній селянській хаті без електрики. У штатному розкладі новоствореної митної установи були один інспектор та три контролери, їх перевели з різних митниць [9, с. 126]. За таких умов розпочалося відродження органів митного контролю на теренах України.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, варто зауважити, що в роки війни відбулася значна переорієнтація зовнішньоекономічної діяльності в СРСР, результатом якої стало тотальне домінування (у 19 разів у вартісному вимірнику) імпорту над експортом. Така тенденція була абсолютно природною, адже країна, зазнавши величезних втрат на початковому етапі війни, потребувала зброї, стратегічної сировини, промислового устаткування, продовольства, пального тощо. В цих умовах зросло значення митної служби, яка здійснювала контроль за експортно-імпортними операціями, переміщенням через митний кордон вантажів, транспортних засобів, пасажирів, поштових відправлень; боролася з контрабандою та збитками у зовнішній торгівлі; адмініструвала митні платежі. Основний тягар митного оформлення та контролю припав на митниці Північного (Архангельська і Мурманська), Південного (Бакинська, Джульфінська, Гауданська) та Далекосхідного (Владивостоцька) регіонів. З початком

військових дій на теренах України митниці були ліквідовані, проте, починаючи із січня 1944 р., розпочався процес їх відновлення, у тому числі, у звільнених портових містах.

Список використаних джерел

1. *Внешняя торговля Союза ССР. За период с 22-VI-1941 по 31-XII-1945 г. По данным оперативного учета.* URL : <http://istmat.info/node/40607>.
2. Микоян А. И. *Так было.* Москва : Вагриус, 1999. 612 с.
3. Кожухов Ю. В., Лукин В. Н., Мусиенко Т. В. *Таможенные органы СССР в 1941 году. Ученые записки Санкт-Петербургского им. В. Б. Бобкова филиала РТА.* 2014. № 1 (49). С. 209–220.
4. Кожухов Ю. В., Лукин В. Н., Мусиенко Т. В. *Таможенные органы СССР в 1942–1943 годах. Ученые записки Санкт-Петербургского им. В. Б. Бобкова филиала РТА.* 2014. № 3 (51). С. 224–238.
5. Кожухов Ю. В., Лукин В. Н., Мусиенко Т. В. *Таможенные органы СССР в 1944–1945 годах. Ученые записки Санкт-Петербургского им. В. Б. Бобкова филиала РТА.* 2014. № 4 (52). С. 213–229.
6. Ляпустин С. Н. *Борьба с контрабандой объектов фауны и флоры на Дальнем Востоке России (конец XIX – начало XXI в.) : монография.* Владивосток : ВФ РТА, 2008. 257 с.
7. Пиляева В. *История таможенного дела и таможенной политики России.* Москва : Балтрус, 2008. 204 с.
8. Гаверилук А. Н. *Мариупольская таможня в действии.* Донецк : Каштан, 2004. 464 с.
9. Чучко М. К., Грябан В. В. *История митної справи на Буковині (XIII–XXI ст.).* Чернівці : Золоті літаври, 2009. 272 с.
10. *Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы : в 2-х т. Т. 1. 1941–1943.* Москва : Политиздат, 1984. 510 с.
11. *Обзор деятельности таможенных органов в годы Великой Отечественной войны.* URL :

http://museum.customs.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=39:2012-10-18-10-42-42&catid=7:publications&Itemid=11.

References

1. Vneshnyaya torgovlya Soyuzu SSR. Za period s 22-VI-1941 po 31-XII-1945 g. Po dannym operativnogo ucheta [Foreign trade of the USSR. For the period from 22-VI-1941 to 31-XII-1945. According to operational accounting]. Available at: <http://istmat.info/node/40607>.
2. Mikoian, A.Y. (1999). *Tak bylo [It was]*. Moscow: Vagrius [in Russian].
3. Kozhukhov, Yu.V., Lukin, V.N., Musienko, T.V. (2014). *Tamozhennyye organy SSSR v 1941 godu [USSR customs authorities in 1941]*. *Uchenye zapiski Sankt-Peterburgskogo im. V.B. Bobkova filiala RTA – Scientific notes of St. Petersburg im. VB Bobkov branch of the Russian Customs Academy*, 1 (49), 209–220 [in Russian].
4. Kozhukhov, Yu.V., Lukin, V.N., Musienko, T.V. (2014). *Tamozhennyye organy SSSR v 1942–1943 godah [USSR customs authorities in 1942–1943 years]*. *Uchenye zapiski Sankt-Peterburgskogo im. V. B. Bobkova filiala RTA – Scientific notes of St. Petersburg im. VB Bobkov branch of the Russian Customs Academy*, 3 (51), 224–238 [in Russian].
5. Kozhukhov, Yu.V., Lukin, V.N., Musienko, T.V. (2014). *Tamozhennyye organy SSSR v 1944–1945 godah. [USSR customs authorities in 1944–1945 years]*. *Uchenye zapiski Sankt-Peterburgskogo im. V.B. Bobkova filiala RTA – Scientific notes of St. Petersburg im. VB Bobkov branch of the Russian Customs Academy*, 4 (52), 213–229 [in Russian].
6. Liapustin, S.N. (2008). *Borba s kontrabandoy obektov fauny i flory na Dalnem Vostoke Rossii (konets XIX–nachalo XXI v.) [The fight against smuggling of fauna and flora in the Far East of Russia (end of the nineteenth-beginning of the twenty-first century)]*. Vladivostok: VF RTA [in Russian].
7. Piliaeva, V. (2008). *Istoriia tamozhennogo dela i tamozhennoy politiki Rossii [History of customs and customs policy of Russia]*. Moscow: Baltus [in Russian].
8. Gavriiliuk, A.N. (2004). *Mariupolskaia tamozhnia v deistvii [Mariupol Customs in action]*. Donetsk: Kashtan [in Russian].
9. Chuchko, M.K., Hriaban, V.V. (2009). *Istoriia mytnoi spravy na Bukovyni (XIII–XXI st.) [History of customs in Bukovyna (XIII–XXI centuries)]*. Chernivtsi: Zoloti lytavry [in Ukrainian].
10. *Sovetsko-amerikanskyye otnosheniia vo vremia Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941–1945: Dokumenty i materialy [Soviet and American relations during the Great Patriotic War, 1941–1945: Documents and materials]*. (1984). Vol. 1. 1941–1943. Moscow: Politizdat [in Russian].
11. *Obzor deyatelnosti tamozhennykh organov v gody Velikoy Otechestvennoy voyni [Overview of the activities of customs authorities during the Great Patriotic War]*. Available at: http://museum.customs.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=39:2012-10-18-10-42-42&catid=7:publications&Itemid=11.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2020.